

O'ZBEK TEATRI TARIXI

Sobirov Jamshid Tolibovich

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Aktyorlik san'ati(drama teatri vakino aktyorligi
san'ati) mutaxassisligi 2- bosqich magistratura
talabasi*

Ilmiy Rahbar: M. Abdullayeva, professor

Annotatsiya: *Ushbu maqolada teatr va uning jamiyatdagi o'rni hamda o'zbek teatrlining barpo bo'lish tarixi haqida so'z boradi.*

Kalit so'z: *teatr, san'at, qahramon, tarix, tomosha, tomoshabin, sahna, asar*

Abstract: *This article talks about the theater and its place in society, as well as the history of the establishment of the Uzbek theater.*

Key word: *theater, art, hero, history, show, audience, stage, work*

Аннотация: *В данной статье рассказывается о театре и его месте в обществе, а также об истории становления узбекского театра.*

Ключевые слова: *театр, искусство, герой, история, спектакль, публика, сцена, произведение.*

Teatr - cheklangan joyda bir yoki bir necha aktyorlar ijro etadigan sahna ko'rinishi orqali tomoshabinga fikr uzatuvchi san'at turidir. Ba'zan teatr tomoshalari o'tkaziladigan binolarni ham *teatr* deb atashadi, aslida ularni *teatr binosi* deb atash o'rinli.

Teatr (yun. theatron — tomoshagoh) — san'at turi; uning o'ziga xos ifoda vositasi - aktyorning omma oldidagi o'yini jarayonida yuzaga keladigan sahnaviy voqeadir. Teatr san'atida ham boshqa san'atlarda bo'lganidek, xalq hayoti, tarixi, dunyoqarashi aks etib, jamiyat taraqqiyoti, ma'naviyati, madaniyati bilan bog'liq holda o'zgarib, takomillashib boradi. Teatr asosida og'zaki yoki yozma dramaturgiya yotadi.

Teatr sintez san'at bo'lib, jamiyat hayotida, tomoshabinlarning ma'naviy va estetik tarbiyasida muhim o'rin tutadi. Unda dramaturgiya, musiqa, tasviriy san'at, raqs, me'morlik ajralmas birlikni tashkil etadi. Sahnada ijro etilayotgan asar orqali tomoshabin sahna asaridan uch jihati: hamisha badiiylilik, tarbiyaviylik, ma'rifiylik xususiyatlarini o'rganadi. Har bir haqiqiy sahna asari tomoshabinga estetik zavq bag'ishlashi barobarida, uning ma'naviy dunyosini boyitadi, fikrlash qobiliyatini kuchaytiradi, tasavvur doirasini kengaytiradi Teatrning muhim vositalaridan biri sahna nutqidir. Aktyor qahramonning pyesadagi so'zlarini o'zlashtirib olar ekan, qahramon qiyofasida, holatlarda turib uning nutqiy tavsifini yaratadi, boshqa

personajlar bilan muloqotga kirishadi. Sahna nutqi xarakterlarning ochilishida, asar mazmuni, konfliktining yoritilishida muhim o‘rin tutadi. Qahramonning rolini ijro etayotgan aktyor sahnadagi ijro orqali qahramonning turli vaziyatlardagi holatini ovoz va nutq orqali ochib beradi. Sahna asarlarining yaratilishida teatr rassomligi (ssenografiya)ning hissasi katta. Rassom asar mazmuni va rejissyor yechimidan kelib chiqib, dekoratsiya yaratadi. Teatrda musiqaning ham o‘rni katta, tomosha turi va janriga bog‘liq holda u turli vazifani bajaradi: dramatik spektakllarda yordamchi vosita bo‘lsa, operetta, musiqali dramada so‘z bilan barobar huquqqa ega, opera va baletda esa hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ko‘rinadiki teatr o‘z ichiga bir nechta san‘at turlarini jamlaydi. Bitta spektakl sahnalashtirish uchun har bir san‘at turi o‘z qirrasini ochib beradi. Tashqaridan qaraganda juda oddiy ishdek ko‘ringan har bir o‘zidan mahorat va bilim talab etadi. Teatr hayot ko‘zgusi, muqaddas dargoh sanaladi. Uning tarbiyaga yo‘g‘rilgan saboqlari esa kishilarni odamiylikka chorlab turaveradi. O‘zbek teatr asoschilaridan biri Mahmudxo‘ja Behbudiy ta‘biri bilan aytganda, “Teatr ibratxonadir”. U o‘zining “Padarkush” dramasi sahnalashtirib, xalqning ma‘naviyatini yuksaltirishga chog‘langan. Aslida esa bu ko‘hna olamning san‘atsevar odamlari ibratxona atalmish tarbiya maskanini juda qadimdanoq kashf qilgan. Teatr san‘ati uzoq tarixga ega bo‘lib, uning asosiy unsurlari (boshqa qiyofaga kirish, dialog, to‘qnashuv kabi) insoniyatning ibtidoiy davrlarida ovchilik, mehnat va liniy marosim, bayramlar bilan, totemizm, animizm kabi ibtidoiy dunyoqarash va ajdodlarning ruhlariga sig‘inish bilan bog‘liq holda shakllangan. Yunoniston, Hindiston, Turonda mil. avv. V asrdayoq teatr jamiyat hayotida muhim o‘rin tutgan. Hindistonda teatr sanskrit teatri, xalq teatri shakllarida hamda "Mahobhorat" va "Ramayana" dostonlari bilan bog‘liq holda rivojlangan; dramaturgiya va sahna san‘ati haqida "Natyashastra" nomli risola yaratilgan. Keyinroq teatr Yaqin Sharq va Rimga ham yoyildi. Ayniqsa, Rimda teatrning yangi shakl va turlari yaratildi. G‘arbiy Yevropada teatr san‘atining dastlabki namunalari sayyor aktyorlarjonglyorlar ijodida, Rossiyada skomoroxlar faoliyatida yuzaga kelgan. Uyg‘onish davrida vujudga kelgan drama yangi shakldagi professional trning shakllanishiga zamin yaratdi. XVI asrdan opera, XVIII asr o‘rtalaridan balet, XIX asr o‘rtalaridan operetta mustaqil teatr turi sifatida rivojlana boshladi. Teatrning keyingi taraqqiyoti klassitsizmning keng yoyilishi bilan bog‘liq. XVIII asr da ma‘rifatchilik oqimidagi teatr taraqqiy etdi. Astasekin realistik tendensiya kuchaydi. Ayniqsa, K. Goltsoni, G. Lessing, P. Bomarshe, F. Shiller ijodida realizm yorqin namoyon

bo'ldi. XVIII asrning oxirlariga kelib, drama, melodrama, vodevillarda satirik yo'nalishning yuzaga kelishi teatrda demokratik asosning kuchayishiga sabab bo'ldi. Teatr g'oyaviy va badiiy kurashlar maydoniga aylandi.

XIX asrning 1-yarmida vujudga kelgan romantik yo'nalish teatrda gumanistik ideallar va ko'p hollarda xayoliy orzularning yoritilishiga olib keldi. Dramada taqlidgo'ylikdan iborat klassitsizmga qarshi, o'ziga xos milliylik, xalqchilik, tarixiylik va ijtimoiy adolat uchun kurash ohanglari keng quloq yoydi. XIX asr oxirlaridan teatrni isloh qilishning yangi davri boshlandi. Teatr badiiy adabiyot (proza, poeziya), yangi drama (A. Chexov, G. Ibsen, B. Shou va boshqalar) bilan yaqinlashdi. XIX asr oxirlarida XX asr boshlarida teatrda, aktyorlik san'atida yangi ta'lim uslubi Stanislavskiy sistemasini qo'llash boshlandi. 20yillarda V. Meyerxold, V. Tairov, V. Vaxtangovlarning rej.lik faoliyati teatrning rivojiga katta hissa bo'lib qo'shildi. XX asr o'rtalarida G'arb rejissurasi va sahna san'atiga B. Brextning ijodiy uslubi katta ta'sir ko'rsatdi. Zamonaviy teatr dunyo teatrining demokratik, xalqchil an'analarini muttasil o'zlashtirib borishi, sahnaviy talqinlarning rangbarangligi bilan ajralib turadi.

O'zbekiston hududida an'anaviy teatr juda qadimiy va boydir tarixga egadir. Uning kurtaklari ibtidoiy jamoa davridayoq ov va boshqa mexnat jarayoni aks etgan taqdidiy raqslar, jangovar va xalq o'yinlari, tabiat kuchlariga topinish oqibatida yuzaga kelgan marosimlar shaklda namoyon bo'lgan. Mil. avv. VII—VI-asrlardayoq Turonda zardushtiylik va uning muqaddas kitoblar to'plami — Avesto bilan bog'liq 2 toifa — kulgili va qayg'uli tomoshalari shakllangan. Yunon — Baqtriya podsholigi davrida Oyxonim, Niso, Shahri G'ulg'ulada maxsus teatrlar bo'lib, ularda Yevripidning "Alkesta", "Ippolit" kabi tragediyalari ko'rsatilgani ma'lum. Mil. avv. I asrdan mil. IV asrgacha Kushon davlatida Budda dini bilan bog'liq turli teatrlashgan tomoshalar mavjud bo'lgan. Ayritom ibodatxonasi peshtoqidagi cholg'uchi qizlarning tasvirlari shuni ko'rsatadi. Asta-sekin Turon teatr san'ati diniy marosimlar qobig'idan chiqib, dunyoviy mazmun kasb etadi — inson hayoti, ijtimoiy munosabatlarni tasvirlashga e'tibor kuchayadi. VI—VII-asrlar Turon mulkidan chiqqan cholg'uchilar, aktyor va raqqosalar Buyuk ipak yo'li orqali qo'shni yurtlarga ijodiy safar qiladilar. IX—XII-asrlarda xalq bayramlari, marosimlari, urf-odatlar va ular bilan bog'liq tomoshalar tiklanibgina qolmay, aholi orasida keng tarqaldi. Masxara va taklid Teatr rivojlandi. Amir Temur davlati davri (XIV— XV-asrlar)da Teatr san'atida keskin yuksalish ro'y berdi. Sharafiddin Ali Yazdiy, Ibn Arabshoh, Klavixolarning ma'lumotlaricha, bu

davrda poytaxt — Samarqandda va boshqa nufuzli shaharlarda teatrlashgan tomoshalar uyushtirilgan. An'anaviy teatr va boshqa san'at tomoshalari, ayniqsa, Mirzo Ulug'bek davrida (1394—1449) Movarounnahrda, Husayn Boyqaro davrida (1469— 1506) Xurosonda taraqqiy topdi. G'iyos masxara, Xoja Dexdor, Abdulla Devona, Abdulvose' Munshi, Sayd Badr kabi teatr san'atining atoqli namoyandalari faoliyat ko'rsatgan. An'anaviy teatrning kulgili turlari (masxara, taqlid, zarofat), qo'g'irchoq o'yin (chodir jamol, chodir xayol, fonus xayol) badiiy tomosha tizimi sifatida tashkil topdi.

XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida teatrning asosiy turlari saklanib, repertuar va ijro uslubida o'ziga xos xususiyatlar rivojlandi. Shaharlarda ijrochi san'atkorlarning kasabai sozanda (mextarlik) degan uyushmalarining faoliyati kuchaydi. Xorazmda "Xatarli o'yin", "To'kma" tomoshalari keng yoyildi. Farg'ona vodiysi va Toshkentda qiziqchilik va askiya taraqqiy etdi. XIX asrning 2-yarmida Qo'qonda Zokir Eshon boshliq 30 ga yaqin qiziqchilar to'dasi, Buxoroda Tula masxara boshliq 20 ga yaqin masxarabozlar to'dasi shuxrat qozondi.

Keyinchalik o'zbek madaniyatining ilg'or namoyandalari (Furqat, Behbudiy, Avloniy va boshqalar) rus, tatar va ozarbaijon teatr truppalari tomoshalariga qiziqish bilan qarab, mahalliy ziyolilarni ulardan o'rganishga chaqirdilar. Shu tarzda yangi milliy teatr yaratish harakati yuzaga keddi. 1914-yil Samarqand (15 yanvar) va Toshkent (27 fevral) da "Padarkush" dramasini sahnalashtirish bilan yangi o'zbek teatri o'z faoliyatini boshlaydi. Ayniqsa, A. Avloniy rahbarligida "Turon" teatrining 1915-yil O'zbekiston shaharlariga qilgan ijodiy safarining ahamiyati katta bo'ldi. 1916-yil Hamza Qo'qonda teatr tuzdi. Birin-ketin Andijon (1919), Xiva (1922), Buxoro (1922)da teatrlar tashkil qilindi. 1918-yildan Mannon Uyg'ur "Turon" teatri (hozirgi O'zbek milliy akademik drama teatri)ga rahbarlik qilib, uning professional teatrga aylanishida, repertuarini tuzish, ijro uslubini yaratishda muhim rol o'ynadi. Teatrning birinchi bo'g'in aktyor va rejissyorlari 1924— 27 yillar Moskvada O'zbek Maorif uyi qoshida ochilgan dramstudiyada tahsil olishgan. 20yillar so'ngida Rus yosh tomoshabinlar Teatri (1928), O'zbek yosh tomoshabinlar Teatri (1929) tashkil topdi. Keyinroq Namangan (1931), Qashqadaryo (1932), Surxondaryo (1935) viloyati teatrlari, o'nlab tuman va shahar teatrlari yuzaga keldi. Toshkent va Samarqandda Davlat rus drama teatri (1934, 1938). Respublika ko'g'irchoq teatri (1939). Navoiy nomidagi davlat opera va balet teatri (1939) o'z faoliyatini boshladi, shu yili Davlat komediya teatri tashkil

bo'ldi va u bir yil o'tib Muqimiy nomidagi Respublika musiqali drama va komediya teatriga aylantirdi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida Moskva, Leningrad, Kiyev, Xarkov shaharlaridan ko'chib kelgan teatrlar mamlakatimiz shaharlarida o'z faoliyatini olib bordi. 50—60yillarda Hamza nomidagi akademik drama teatri va boshqa teatrlarda turli mavzu, sermazmun, ijtimoiy psixologik, maishiy va falsafiy, rangbarang uslubda spektakllar sahnalashtirildi. 1968-yil "Yosh gvardiya" teatri (hozirgi Abror Hidoyatov nomidagi O'zbek davlat drama teatri) tashkil qilindi.

70—80yillar teatrda ziddiyatli davr bo'ldi; bir tomondan, milliy an'analariga e'tibor kuchaygan bo'lsa, ikkinchidan, dabdababozlik, hayotni xaspo'shlab ko'rsatish avj oldi. 1976-yil "Ilhom" teatrstudiyasi ish boshladi. 1986-yil Respublika Satira teatri tashkil topdi. 80yillarning 2-yarmida hayotni haqqoniy aks ettirish, janrlar rang-barangligi, tomoshaviylikka intilish mayllari yuzaga kelib, asta-sekin kuchayib bordi. Bu davrda Abror Hidoyatov nomidagi teatr yetakchi o'ringa chiqib oldi.

O'zbekiston mustaqil davlat deb e'lon qilingach, o'zbek Teatri hayotida ham yangi davr boshlandi. Istiklol tufayli milliy merosga tayanib ijod qilish, milliy qadriyatlar, an'analarni tiklashga intilish jiddiy tuye oldi. Bu davrda o'zbek Teatrida quyidagi ilg'or tendensiyalar, ijodiy izlanishlar ko'zga tashlanadi: birinchidan, Teatrlar repertuarida tarixiy mavzuning salmog'i oshdi. Buyuk ajdodlarimiz — allomalar, shoirlar, davlat arboblari, lashkarboshilarning hayoti va taraqqiyot uchun kurashini yorituvchi o'nlab sahna asarlari yaratildi. Sahnalarda sho'rolar davrida hatto tilga olish man etilgan Bahouddin Naqshband, Hakim at-Termiziy, Imom al-Buxoriy kabi allomalar, "Avesto" kitobi asosida Zardushtiy hayotini yorituvchi sag'na asarlari vujudga kelib, davrimiz tomoshabinlari ma'naviyatini boyitdi, tarixiy, diniy e'tiqodga nisbatan qarashlarni o'zgartirdi. Ayniqsa, Amir Temur va temuriylar haqida yaratilgan 20 ga yaqin sahna asarlari ma'naviy va madaniy hayotimizda katta voqea bo'ldi. Ikkinchidan, zamonaviy o'zbek Teatrida tasavvuf bilan bog'liq "Muqabbat sultoni", "Mashrab" (Milliy teatr), "Xitoy malikasining siri" (rus teatri), "Umar Xayyom", "Ato etilgan muhabbat tariqati" (O'zbekiston yoshlar teatri), "Na falakman, na farishta" (Muqimiy teatri), "Shayh san'on", "Raqsu samo'" ("Eski masjid" teatr studiyasi) kabi spektakllar Teatrlarimizning eng murakkab mavzularga dadil qo'l urayotganlari, yangi manbalarni ochayotganlaridan dalolatdir. Shu yo'nalishda Alisher Navoiy asarlarini Teatr sahnasida yangicha talqin etish boshlandi.

Uchinchidan, jahon va milliy mumtoz dramaturgiya namunalarini zamonaviy talqin va vositalarda sahnalashtirish boshlandi. Navoiy, Shekspir, Molyer, Ayniy, Behbudiy, Fitrat, Qodiriy, Cho'lpon, Avloniy, G'afur G'ulom asarlarining sahnaviy talqinlari shundan guvohlik beradi. To'rtinchidan, Teatrlarda ilgari qoloqlik belgisi sifatida qarab kelingan etnografiya va folklor manbalari vositalaridan foydalanish butun bir uslubiy yo'nalish sifatida ko'zga yaqqol tashlanib, sahna san'atining milliy o'ziga xosligini kuchaytirishga xizmat qilmoqda. "Alpomish" qahramonlik dostoni asosida poytaxt va viloyat Teatrlari sahnalarida yaratilgan 10 ga yaqin spektakllar ham bu yo'nalishning istiqbolidan nishonadir. Beshinchidan, dramaturgiya va Teatrdagi zamonaviy mavzularda asarlar yaratilib, sahnalashtirish yildan yilga sezilarli tuye olib bormoqda. Zamonaviy mavzular ko'proq melodrama, komediya, tragikomediya janrlari doirasida ishlanmoqda. Ayniqsa, maishiy-axloqiy komediyalar Teatrlar repertuaridan keng o'rin egalladi.

Mustaqillik yillarida Farg'ona, Xiva, Qarshi, Namangan, Termiz sh.larida qo'g'irchoq Teatrlari ish boshladi. Abbos Bakirov nomidagi jamoatchilik asosida ishlab kelayotgan yoshlar teatri davlat tasarrufiga olinib, Andijon bolalar va yoshlar teatri ga aylantirildi (1990).

O'zbekistonda o'tkazilgan "Sharq va G'arb" Teatr san'ati festivali, "Xumo" xalqaro yoshlar teatrlari festivali, "Navro'z", "Andijon bahori" respublika Teatr festivallari, Germaniyaning "Ander Rur" teatri bilan "Muloqot" teatri studiyasi hamkorligida tuzilgan "Ipak yo'li — teatr sayohati" loyihasi asosida o'tkazilayotgan ikki tomonlama anjumanlar, qo'g'irchoq Teatrlari festivallari Teatr san'atining yangi ijtimoiy sharoitda rivojlanishida muhim rol o'ynamoqda. O'zbek teatri jamoalari dunyodagi bir qator mamlakatlarda ijodiy safarda bo'lib, o'zbek Teatr san'ati yutuqlarini namoyish etishdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 26 martda e'lon qilingan "O'zbekiston teatr san'atini rivojlantirish to'g'risida"gi farmoni va O'zbekiston Vazirlar Mahkamasining shu asosda qabul qilgan "O'zbekteatr" ijodiyishlab chiqarish. birlashmasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi qarori Teatr san'ati strategiyasini belgilab berdi. Shu asosda "O'zbekteatr" ijodiyishlab chiqarish. birlashmasi, uning qoshida "Atrmadad" jamg'armasi, Teatr ijodkorlari uyushmasi tuzildi. "Teatr" jurnali nashr etila boshladi. Muntazam ravishda turli seminar va festivallar o'tkazilmoqda. Davlatlararo shartnomalarga muvofiq xorijiy mamlakatlardagi ijodiy tashkilotlar, xalkaro birlashmalar bilan aloqalar

oʻrnatilmoqda Amerikalik rejissyor Devid Kaplan, britaniyalik Maykl Berkut va boshqa oʻzbek teatrida, B. Yoʻldoshev Fransiyada, N. Abdurahmonov Isroilda, M. Yusupov AQShda asarlar sahnalashtirdilar. Hamza teatriga eski bino oʻrniga zamonaviy muhtasham bino qurib berildi va Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2001-yil 21 sentyabrda eʼlon qilingan maxsus farmoni bilan ushbu teatrga "Milliy teatr" maqomi berildi. Bugun yurtimizda koʻplab teatrlar oʻz faoliyatini yuritmoqda.

Xulosa oʻrnida shuni aytaolamizki, har bir millatning milliy oʻzligini namoyish etishda va dunyoga tanitishda sanʼatning oʻrni beqiyos. Teatr sanʼati esa oʻzining millat oʻzligini namoyish etish xususiyati bilan bir qatorda tomoshabinga ulashayotgan maʼnaviy ozuqasi bilan alohida oʻrin tutadi. Sanʼatning har turi oʻzida mujassam etgan gʻoyasi maʼnaviy-axloqiy jihatlari bilan boshqa sohalardan ajralib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Avdeyev A.D., Proisxojeniye teatra, M.— L., 1959;
2. Stanislavskiy K.S, Sobrsoch., t. 18, M., 1954-61;
3. Xorijiy teatr tarixi (ruschadan S. Tursunboyev tarjimasi), t. 1—2, T., 1997, 1999;
4. Rahmonov M., Hamza (oʻzbek davlat akademik drama teatri) tarixi, T., 2000;
5. Qodirov M., Oʻzbek teatri anʼanalari, T., 1976; Oʻzbek teatri tarixi, T., 2003.